

Δημοσθένης Κοικινίδης, Επιτύμβιο με φύλλα δάφνης, 1964

Από το «συμμοριτοπόλεμο» στον «εμφύλιο»: η διαχείριση της λήθης ως κοινωνικό διακύβευμα

Κατά τη σεζόν 1999-2000, η ποδοσφαιρική ομάδα της ΑΕΚ δεν πήγαινε καλά στο πρωτάθλημα της Α΄ Εθνικής. Μια Δευτέρα, μετά από μια κρίσιμη ήττα, δυσαρεστημένα μέλη των συνδέσμων οπαδών της ομάδας εισέβαλαν στο γήπεδο, όπου επρόκειτο να γίνει η προπόνηση, προέβησαν σε ειρηνική κατάληψη των αποδυτηρίων σε ένδειξη διαμαρτυρίας και επέστησαν την προσοχή στους παίκτες ότι δεν πρόκειται να ανεχθούν άλλη αδιαφορία εκ μέρους τους.

Την επομένη (3.1.2000), η αθλητική εφημερίδα *Sportime* έκανε το γεγονός κύριο θέμα, προτάσσοντας με μεγάλα κόκκινα γράμματα τον εξής πρωτοσέλιδο τίτλο:

ΛΑΟΚΡΑΤΙΑ

Με άλλα λόγια: οι συντάκτες του φύλλου αυτού, άνθρωποι οι οποίοι ίσως να είναι σήμερα στα τριάντα ή στα σαράντα τους χρόνια και ως κύρια ενασχόληση έχουν τον αθλητισμό, όταν βρέθηκαν μπροστά σε μία κατάσταση μαζικής κινητοποίησης της «οργανωμένης βάσης» με διεκδικητικό και, εν μέρει, αντι-πλουτοκρατικό στόχο, και οφείλαν να βρουν έναν τίτλο κατάλληλο για τη δημοσιογραφική εξιστόρηση του επεισοδίου αυτού, το πρώτο πράγμα που σκεφθήκαν ήταν να χρησιμοποιήσουν μεταφορικά το συγκεκριμένο όρο από το πολιτικό λεξιλόγιο – ο οποίος όμως δεν έχει χρησιμοποιηθεί κυριολεκτικά ούτε μια φορά τα τελευταία πενήντα χρόνια.

Ο τίτλος μιας εφημερίδας, ως γνωστόν, οφείλει να είναι σύντομος και εντυπωσιακός, ώστε να προσελκύει την προσοχή του υποψήφιου αναγνώστη – και, για να το πετύχει αυτό, πρέπει να παραπέμπει σε κάτι συναισθηματικά φορτισμένο και οικείο σε αυτόν. Εκ πρώτης όψεως λοιπόν φαίνεται περιεργή η χρήση ενός όρου που λογικά θα αναμέναμε να είναι ξεχασμένος και αδιάφορος.

Εκτός κι αν δεν είναι.

Φυσικά, εν προκειμένω η χρήση του συνιστά *αλληγορία*, *καλαμπούρι*. Στο πλαίσιο όμως μιας υλιστικής-αιτιοκρατικής αντιμετώπισης των ψυχικών ή/και κοινωνικών φαινο-

Ο Άκης Γαβριηλίδης είναι διδάκτωρ Φιλοσοφίας.

Το κείμενο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της εισήγησης του συγγραφέα στο συνέδριο του περιοδικού *Ιστορεΐν* με γενικό τίτλο «Η ιστορία ως διακύβευμα».

μένων, οι «μη σοβαρές» αποφάνσεις είναι εξίσου αποκαλυπτικές με τις σοβαρές, αν όχι περισσότερο. Ειδικότερα, όπως ξέρουμε από την ψυχαναλυτική θεωρία, τα ευφυολογήματα αποτελούν μια από τις εκδηλώσεις του ασυνειδήτου: όπως και τα όνειρα, χρησιμοποιούνται προνομιακά προκειμένου να παρακαμφθεί μια λογοκρισία και να επανέλθει στο συνειδητό ένα υλικό το οποίο, κατά τα λοιπά, οφείλει να παραμένει απωθημένο¹.

Αντιστιχτικά, ας μου επιτραπεί να αναφερθώ σε ένα δεύτερο παράδειγμα από το χώρο του Τύπου: μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις στη Νέα Υόρκη, στις «Νέες Εποχές» του *Βήματος* εμφανίστηκε ένα «άτυπο αφιέρωμα», που προσπαθούσε να απαντήσει στο ερώτημα «γιατί υπάρχει αντιαμερικανισμός»². Στις, κατά τα λοιπά, πολύ ενδιαφέρουσες εκτενείς αναλύσεις του αφιερώματος, δεν υπήρξε ούτε μία μονολεκτική αναφορά στο γεγονός ότι ο διάχυτος στην ελληνική ειδικά κοινωνία αντιαμερικανισμός αποτελεί το προφανές τίμημα που πληρώνει η κυρίαρχη τάξη για τη νίκη της στον εμφύλιο. Ούτε καν με τη μορφή κάποιου από τους συνήθεις ευφημισμούς που χρησιμοποιούνται συναφώς, π.χ. ότι ο αντιαμερικανισμός οφείλεται στα «λάθη της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής», στις «πικρίες του παρελθόντος», στο Κυπριακό, στη δικτατορία κ.ο.κ.

Αυτή η σιωπή και εκείνη η μετάθεση αποτελούν διαφορετικούς τρόπους διαχείρισης της λήθης, αλλά η λήθη αυτή αφορά προφανώς ένα και το αυτό γεγονός. Στόχος και αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι να «σκάψει» λίγο βαθύτερα σε αυτή την απώθηση, να προσπαθήσει να ανασύρει στο συνειδητό τους μηχανισμούς και τις αιτίες της και να αναζητήσει τυχόν άλλα συμπτώματα της διαπάλης ανάμεσα στο υλικό που θέλει να επανέλθει, αφενός, και στην προσπάθεια παρεμπόδισής του αφετέρου. Ήδη από τώρα διατυπώνω επιγραμματικά τη θέση μου ότι η διαπάλη αυτή συνιστά ουσιαστικά τον ίδιο τον τρόπο ύπαρξης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και επικαθορίζει την εκφορά όλων των δημόσιων λόγων και «δημόσιων γραφών».

1. Το σύμπλεγμα του εμφυλίου

Το υλικό από το οποίο αντλήθηκε το ανωτέρω ευφυολόγημα είναι αυτό που θα αποκαλέσω «σύμπλεγμα του εμφυλίου». Εξηγώ τι εννοώ με τον όρο αυτό:

Ως γνωστόν, μέχρι χονδρικά το 1974, η δράση του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, όπως και η στρατιωτική και εν συνεχεία αστυνομική καταστολή της, καλυπτόταν από απόλυτη λογοκρισία. Η σκέψη και ο λόγος περί αυτής αντιμετωπιζόνταν από το νεοελληνικό κράτος με απαγόρευση και καταστολή.

Το '74, η λογοκρισία αυτή άρθηκε μερικά, αλλά κατά έναν πολύ ιδιαίτερο τρόπο, ο οποίος δεν ανείρεσε τη μέχρι τότε επιβεβλημένη λήθη της ενδοεθνικής σύγκρουσης, αλλά απλώς την τροποποίησε. Συμβολική ένδειξη και αποτύπωση της τροποποίησης αυτής είναι το γεγονός ότι, από εκείνη τη χρονική στιγμή και μετά, αρχίζει πλέον να χρησιμοποιείται ο όρος «εμφύλιος πόλεμος», ο οποίος προηγουμένως δεν ήταν αποδεκτός.

Ο νέος κοινωνικός συμβιβασμός προβλέπει ότι ο ένοπλος αγώνας πλέον δεν θα αποτελεί ταμπού και αντικείμενο πλήρους αποσιώπησης, μόνο όμως καθόσον εισπράττεται ως «εθνική αντίσταση» και όχι ως «δράση των συμμοριτών». Καθόσον δηλαδή δεν υπενθυμί-

ζει τη σύγκρουση για το ζήτημα της εξουσίας, δεν επαναφέρει στο συνειδητό τον ανυπόφορο, κι ωστόσο αναπότρεπτο, διχασμό του (εθνικού) υποκειμένου. Οι λαϊκές τάξεις αποκοτούν πλέον το δικαίωμα να σκέφτονται τους αγώνες τους και να μιλούν γι' αυτούς, μόνο όμως υπό τον απαράβατο όρο να τους σκέφτονται και να τους περιγράφουν *όχι ως ταξικούς αλλά ως εθνικούς αγώνες*.

Αυτό είχε ένα πολύ σημαντικό αποτέλεσμα για τη μετέπειτα εξέλιξη της κοινωνικής σύγκρουσης στην Ελλάδα. Οι υποτελείς τάξεις, τόσο από την αρχική λογοκρισία όσο και από τη μεταγενέστερη μερική άρση της, ή μάλλον από το συνδυασμό των δύο εξελίξεων, συνήγαγαν το εξής δίδαγμα: ότι οι διεκδικήσεις και οι αγώνες τους, όταν εμφανίζονται ως αντεθνικοί ή, έστω, ως ενδοεθνικοί, πρόκειται να αντιμετωπιστούν αδυσώπητη καταστολή· όταν όμως διατυπώνονται ως αιτήματα που προωθούν το εθνικό συμφέρον ή που συμβιβάζονται με αυτό, έχουν περισσότερες πιθανότητες να γίνουν αποδεκτά.

Η γενικευμένη αποδοχή αυτής της σύνδεσης, υποστηρίζω ότι, έθεσε, και θέτει μέχρι σήμερα, το πλαίσιο για τη διεξαγωγή των πολιτικών και κοινωνικών αντιπαραθέσεων στο νεοελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

1. 1. «Ο εμφύλιος δεν έπρεπε να γίνει»: το αφήγημα της διευθέτησης του '74

Με τον τρόπο αυτό, η ένοπλη ενδοεθνική σύγκρουση της δεκαετίας του '40 καταγράφηκε στη συλλογική μνήμη ως ένα «ατύχημα» ριζικά εξωτερικό ως προς την εξέλιξη του κοινωνικού σχηματισμού – μια δυσάρεστη παρενθεση, μετά την ολοκλήρωση της οποίας η ιστορία ξανάρχισε κανονικά από κει που είχε σταματήσει.

Για τη λογική αποσύνδεση του ατυχήματος αυτού από τη ροή των ιστορικών γεγονότων και την εξουδετέρωση του μνημονικού του φορτίου, ουσιαστικό ρόλο έπαιξαν, και παίζουν, δύο επινοήσεις που επίσης άρχισαν να γνωρίζουν διάδοση από το '74 και μετά: τα «λάθη της ηγεσίας» και η «παρακίνηση των ξένων». Αυτά μας προσφέρονται ως αποκλειστικά εργαλεία προκειμένου να συλλάβουμε νοητικά ό,τι δεν χωράει στο σχήμα των «εθνικών αγώνων».

Και τα δύο αποτελούν προφανώς *μη έννοιες*, οι οποίες δεν μπορούν να ερμηνεύσουν τίποτε· απλώς λειτουργούν ως «άσυλα της άγνοιας» και μας βοηθούν να μη σκεφτόμαστε.

Στο χώρο της επιστημονικής μελέτης της ιστορίας, εντιγώς, έχουν υπάρξει τα τελευταία χρόνια μελέτες άξιες του ονόματός τους· αλλά το πανεπιστημιακό άσυλο, όπως κάθε άσυλο, προσπατεύει τους μέσα από τους απέξω, αλλά και το αντίστροφο. Έτσι, στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο, αυτό που δίνει τον τόνο είναι η «δημοσιογραφίζουσα εμφυλιολογία», η οποία παράγει διαρκώς και ακούραστα νέες παραλλαγές των δυο αυτών θεμάτων.

Πρόσφατο παράδειγμα τέτοιου λόγου –μεταξύ πολλών δυνατών– αποτελεί το βιβλίο του Γρηγόρη Φαράκου, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*³.

Εκεί, οι αντιθέσεις μεταξύ ΕΑΜικών και αντι-ΕΑΜικών δυνάμεων ερμηνεύονται ως εξής:

«Η έλλειψη εμπιστοσύνης και η απόλυτη καχυποψία κυριάρχησαν στις εξελίξεις. Ανεξάρτητα από το ποιος είχε [...] την ευθύνη, δεν στάθηκε δυνατό να εφαρμοσθεί, ομαλά και πάντοτε, η γραμμή της εθνικής ενότητας» (σ. 19· οι υπογραμμίσεις δικές μου). «Όταν μι-

λούν τα όπλα, σταματάει η λογική. Στα Δεκεμβριανά θριάμβευσε ξανά, περίτρανα, τούτη η αλήθεια» (σ. 182).

Τα ιστορικά γεγονότα, λοιπόν, ερμηνεύονται με βάση μια *αρνητικότητα*, μια *έλλειψη* και, συγκεκριμένα, με βάση «την έλλειψη λογικής, πολιτικής και ηθικής [...] εκ μέρους των ηγεσιών των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων» (σσ. 291-2), οι οποίες «θεωρούσαν αναμφισβήτητο σημείο αναφοράς τα δύο [...] διεθνή κέντρα».

Εν κατακλείδι, ο συγγραφέας συνάγει από αυτή την «ανάλυση» το συμπέρασμα που θα έπρεπε να αναμένουμε: «συντάσσομαι με τη σκέψη που όλοι, σχεδόν, σήμερα εκφράζουν, ότι έπρεπε, πάση θυσία, να αποφευχθεί η βίαιη μετωπική σύγκρουση μετά την απελευθέρωση» (τ. Β', σσ. 422-3).

Πρόκειται λοιπόν για ένα λόγο που ρητά παραιτείται από την προσπάθεια να κατανοήσει τι ακριβώς έγινε, αφού αυτό «εκφεύγει της λογικής», και περιορίζεται στην ηθικολογική διερεύνηση του τι θα έπρεπε να είχε γίνει – ή, μάλλον, ακόμα χειρότερα, του τι θα έπρεπε να αποφευχθεί.

Στα παραπάνω παραθέματα συνοψίζονται θαυμάσια οι βασικές παραδοχές προς τις οποίες οφείλει, επί ποινή αποσιώπησης, να συμμορφώνεται κάθε δημόσια αγόρευση περί της ένοπλης ταξικής σύγκρουσης της δεκαετίας του '40:

1. Ο ένοπλος αγώνας είναι άξιος αναφοράς και επαίνου μόνο καθόσον ήταν «εθνική αντίσταση»,
2. ο εμφύλιος, που επακολούθησε, ήταν ένα ατύχημα που μπορούσε και έπρεπε να αποφευχθεί,
3. για το ατύχημα αυτό φταίνε τα λάθη της ηγεσίας και η παρέμβαση των ξένων. Μάλιστα, τα λάθη της ηγεσίας συνίστανται ακριβώς στην εξάρτηση από τους ξένους.

Σε αυτή όμως την κατά τα λοιπά μονότονη εκτύλιξη του λόγου του Φαράκου, υπάρχει παρενθετικά μία μικρή λεξιούλα, στην οποία κατά τη γνώμη μου έγκειται όλο το ενδιαφέρον: «όλοι, σχεδόν, σήμερα αποδέχονται ότι [...]».

Την ίδια δηλαδή τη στιγμή αυτής της δημόσιας και ετεροχρονισμένης «δήλωσης μετανοίας», ο δηλών δείχνει να διαισθάνεται ότι *κάτι διαφεύγει*, ότι η προσχώρηση αυτή δεν είναι πλήρης, και προσθέτει αυτό το «σχεδόν» – κάτι σαν ένα ασυνείδητο και αθέλητο «και όμως κινείται».

Η παρούσα εργασία αποτελεί ουσιαστικά ανάπτυξη αυτής της μονολεκτικής παρένθεσης: ενδιαφέρεται για όλες εκείνες τις εκδηλώσεις ενός *υλικού που περισσεύει*, που δεν καλύπτεται από την πανηγυρική διαβεβαίωση ότι η ένοπλη ταξική σύγκρουση ήταν ένα κακό όνειρο, μια στιγμή τρέλας η οποία ήρθε από το πουθενά και επέστρεψε ήδη σ' αυτό.

Με τη γενική επιβολή των τριών ανωτέρω παραδοχών, θεωρείται σήμερα ότι «το τραύμα του εμφυλίου έχει επουλωθεί» κατά ιδανικό τρόπο. Έτσι, όταν μιλάμε και δρούμε για όλα όσα εμφανίζονται στην ημερήσια διάταξη των κοινωνικοπολιτικών αγώνων ως κρίσιμα ζητήματα, η ανωτέρω σύγκρουση δεν φαίνεται να έχει κάποια θέση σε αυτή τη συζήτηση και να την επηρεάζει: είναι σαν να συνέβη σε άλλη χώρα. Στην παρούσα εργασία θα υποστηρίξω, αντιθέτως, την υπόθεση ότι η σύγκρουση αυτή δεν ήταν ένας κεραυνός εν αιθρία, αλλά υπήρξε η «εξαίρετική στιγμή» η οποία καθόρισε τη μετέπειτα «κανονικότητα». Έτσι, η *έχθρασή της και η έστω «διορθωμένη» ανάμνησή της είναι αυτό που, μένοντας άρρητο, πα-*

ράγει όλους τους άλλους λόγους περί της νεοελληνικής πολιτικής και τους δίνει το νόημα τους.

Η υπόθεση αυτή τεκμηριώνεται από την εξέταση τόσο του μετατοπισμένου λόγου των «από κάτω» όσο και της μετατοπισμένης σιωπής των «από πάνω».

2. «Αποκηρύσσω»

Για να γίνει αντιληπτό τι εννοώ ως «μετατοπισμένο λόγο των από κάτω», θα παραθέσω εδώ ένα πρώτο παράδειγμα. Πρόκειται για ένα απόσπασμα από το: Ιωάννης Κλειάσιου, *Και η βρόχα έλιπτε... στρέιτ θρου. Γιώργος Ζαμπέτας, βίος & πολιτεία*⁴:

Και κάνει έτσι και βγάζει κάτι χαρτιά και μου λέει υπόγραψε ότι αποκηρύσσεις. Υπογράφω κι εγώ ότι αποκηρύσσω [...]. Υπέγραφα καμιά 400.000 τόμους αποκηρύσσω! Αποκηρύσσω τη Μόσχα, αποκηρύσσω τα Τίρανα και κόντρα αποκηρύσσω. Και βέβαια μήπως και τα διάβασα τι λέγανε, τις ηλιθιότητες αυτές που γράφανε; Τρίγες κατασάρες.

Ήμουν βέβαια στον πόλεμο κι εγώ γραμμένος στο ΕΑΜ, αλλά η διαφορά είναι πως εγώ δεν έλαβα μέρος αργότερα που κατελώθηκε απ' το σφυροδρεπανό. Ήμουν μέλος του μόνο στην Αντίσταση κατά των Γερμανών, αλλά παρτίδα με τα κομμουνιστικά δεν είχα καμιά.

Εγώ ήμουν Έλληνας υπήκοος και υπάκουγα στους ελληνικούς νόμους και όχι βέβαια στους νόμους αυτώνών.

Το έκδηλο περιεχόμενο αυτού του λόγου αποτελεί ένδειξη ότι η ιδεολογική έγκληση και η κατασκευή της αντίστοιχης ταυτότητας έχει εμποδωθεί: όλοι είμαστε Έλληνες, έχουμε ενιαία συμφέροντα, ενεργούμε –και οφείλουμε να ενεργούμε– υπακούοντας στους ίδιους κανόνες.

Μετά από δεκαετίες νοθεσιών, λοιπόν, κατά τις οποίες υποχρεώθηκαν να ξεχάσουν ό,τι έκαναν ή/και να μάθουν να ντρέπονται γι' αυτό, να μετανοήσουν, οι υποτελείς τάξεις στην Ελλάδα έχουν πλέον μάθει το μάθημά τους. Όταν ερωτώνται, δηλώνουν ότι δεν θυμούνται, δεν έχουν σχέση, και μάλιστα ότι ποτέ δεν είχαν –προεκτείνοντας έτσι αναδρομικά την κατασκευασμένη ταυτότητα ώστε να καλύψει και το χρονικό διάστημα πριν από τη στιγμή της κατασκευής της. Όταν τους ζητηθεί, είναι πρόθυμες να συνεργηθούν και να επαναλαμβάνουν αέναα αυτή την παράδοση τελετουργία της αποκήρυξης. Η χειρονομία όμως αυτή αποτελεί προφανώς οξύμωρο, κάπως σαν την απόφαση «ανησυχώ μήπως χάσω την ηρεμία μου» ή “I don't speak English”:⁵ πρόκειται εδώ για «αθέλητα επιτελεστικές» (performative) γλωσσικές πράξεις, των οποίων η ίδια η ύπαρξη διαψεύδει και έρχεται σε αντίθεση με το περιεχόμενο της καταδήλωσης. Διότι, όταν κάποιος δηλώνει εγγράφως «υπόσχομαι να ξεχάσω», με αυτό και μόνο λέει ταυτόχρονα «θυμάμαι» και παρατείνει τη μνήμη⁵.

2. 1. Η τακτική της ειρωνείας

Παρά τη φραστική καταδίκη, λοιπόν, υπάρχει ένα στοιχείο ανάλογο με αυτό το «σχεδόν όλοι» του Φαράκου, ένα στοιχείο που μας κάνει να σκεφτούμε ότι η πραγματική «σκέψη» των μαζών εκδηλώνεται έμπρακτα αλλού.

Μια σαφέστερη ένδειξη του στοιχείου αυτού υπάρχει μέσα στο ίδιο το ανωτέρω κείμενο. Στην αφήγηση του Ζαμπέτα παρεμβάλλεται ένα σχόλιο του ομιλητή που αναφέρεται στη χρονική στιγμή που αυτή συντελείται (1990, εποχή συγκυβέρνησης Ν.Δ. - ενιαίου Συνασπισμού, δηλ. νέων θριάμβων της «εθνικής συμφιλίωσης»), το οποίο έχει ως εξής:

Κι ήρθε η μέρα που αγκαλιαστήκανε μαζί και δεν θυμόντουσαν τι είχαν πει και τι είχαν κάνει [...] Όξω ρε [...] όλοι τους όξω! Τα νάζια και τα τερτίπια των μεγάλων τα πληρώνουμε πάντα εμείς» (οι υπογραμμισεις δικές μου).

Αυτή η δεύτερη έκρηξη δεν φαίνεται να συμφωνεί και πολύ με την ανεπιφύλακτη δήλωση υπακοής «στους ελληνικούς νόμους και μόνο», που βρίσκουμε λίγες σειρές προηγουμένως. Εάν ο ομιλητής είχε αποδεχθεί πλήρως την ανάγκη εθνικής ενότητας, τότε λογικά θα όφειλε να εκφράσει όχι την αγανάκτηση, αλλά την *ικανοποίησή του* για κάθε εξέλιξη που συμβάλλει σε αυτή. Άρα, αυτή η οργή και η αντίδραση θα πρέπει να αποτελεί ένδειξη ενός *υλικού που ανθίσταται*.

Για ένα σύντομο διάστημα, όσο διαρκεί η φραστική απόρριψη των ελιγμών και του τακτικισμού των πολιτικών ανδρών, ανοίγει ένα *ρήγμα* στο λόγο του πρώην ΕΑΜίτη μουσικού: μέσω αυτού βγαίνουμε πραγματικά «όξω» από το αφηγηματικό σχήμα περί του εμφυλίου, που κατά τα λοιπά κυριαρχεί, ανατρέπεται εμπράκτως η ιδεολογική έγκληση και τα υποκείμενα συγκροτούνται πλέον τελείως διαφορετικά: *η απωθμένη μνήμη της ταξικής συγκρότησης επανέρχεται και παίρνει την εκδίκησή της σε βάρος της εθνικής* – εφόσον ξαναχαράσσεται μια διαχωριστική γραμμή που περνάει από το *εσωτερικό* του έθνους. Το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, οι «εμείς», στην ανωτέρω φράση, δεν είναι οι «έλληνες», αλλά είναι οι «μικροί» οι οποίοι «πληρώνουν τα τερτίπια των μεγάλων». Ως «μεγάλοι», δε, είναι προφανές ότι νοούνται ο Μητσοτάκης, ο Φλωράκης, ο Κύρκος κ.λπ. – αυτοί που εντάσσονται στο τρίτο πληθυντικό («αγκαλιαστήκανε»). Αυτοί είναι ενδιαφέρον ότι εγκαλούνται ακριβώς για ένα *έλλειμμα μνήμης*: κατηγορούνται για το γεγονός ότι δήλωσαν δημοσίως πως «δεν θυμούνται τι είχαν πει και τι είχαν κάνει». Και μάλιστα, κατηγορούνται από κάποιον που μόλις προηγουμένως έχει αφηγηθεί με υπερφάνεια ότι έκανε αυτή ακριβώς τη δήλωση, ότι «δεν θυμάται τι είχε κάνει» ή, ακόμα καλύτερα, ότι *δεν είχε κάνει τίποτε που να χρειάζεται να ξεχάσει*, ήταν εξασχής νομιμόφρων.

Η ανατροπή αυτή και η επάνοδος της απωθμένης επιθυμίας διατυπώνεται ως διαμαρτυρία απέναντι σε μια παραβίαση του «κοινωνικού συμβολαίου». Ο ομιλών εδώ είναι σαν να λέει: «*Εγώ τήρησα αυτά που συμφωνήσαμε. Εσύ γιατί δεν τα τηρείς; Εγώ ξέχασα, αλλά από σένα ανέμενα να θυμάσαι. Γιατί λες ότι δεν θυμάσαι;*»⁶

Είναι επίσης αξιοπρόσεκτο ότι η διαμαρτυρία αυτή διατυπώνεται με εργαλείο τις ίδιες βασικές παραδοχές στις οποίες είδαμε ότι συνίσταται το πλαίσιο κάθε δημόσιας αγόρευσης για τον εμφύλιο: χρησιμοποιεί την ίδια γλώσσα και υποτάσσεται στις συμβάσεις της, μόνο και μόνο όμως για να τις παραβιάσει. Σε αυτή δηλαδή την παρέκκλιση απ' το κυρίαρχο αφηγηματικό μοντέλο, ο «μετατοπισμένος λόγος των από κάτω» *χρησιμοποιεί τα όπλα του επίσημου λόγου, για να τον ανατρέψει*.

Πράγματι, με μια εξαιρετική, έστω και αθέλητη, αίσθηση ειρωνείας, η λεκτική στρατηγι-

κή του Ζαμπέτα παίρνει το βασικό ερμηνευτικό σχήμα, με το οποίο ο επίσημος λόγος επιχειρεί να καλύψει την ανάμνηση της ενδοεθνικής σύγκρουσης, και το επιστρέφει αντεστραμμένο στον αποστολέα του. Όπως είδαμε, μία από τις εγλογοικειύσεις, στις οποίες βασίστηκε το «αφήγημα του '74» για να συγκαλύψει τα αρνητικά αισθήματα των μαζών από τη συντριβή της εξέγερσής τους, ήταν ότι στον εμφύλιο «δεν υπήρξαν νικητές και ηττημένοι» και ότι για τις τάλαιπωρίες που υπέστη ο «έλληνικός λαός» έφταιγαν οι «παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων». Η ρητορική του Ζαμπέτα παίρνει το σχήμα αυτό και το εφαρμόζει κατά έναν απρόσμενο τρόπο, ο οποίος αναβιώνει, αντί να συγκαλύπτει, το διχασμό του εθνικού υποκειμένου: επαναλαμβάνει το σχήμα «εμείς οι μικροί πληρώνουμε τα λάθη των μεγάλων», πλην όμως στο μαθηματικό αυτό τύπο έχει υποκαταστήσει τους αγνώστους και, αντί να λέει «εμείς οι έλληνες (όλοι μαζί) πληρώνουμε τα λάθη των ξένων (ή ξενόδοιμων) ηγεσιών», λέει: «εμείς οι υποτελείς τάξεις της Ελλάδας πληρώνουμε τα λάθη των (ελληνικών) πολιτικών ηγεσιών».

3. Πολλαπλότητα, υποκειμενικότητα, στρατηγική

Εξετάζοντας τα στοιχεία αυτά που δεν χωρούν στο σχήμα και διαφεύδουν την αυταπάτη της οριστικής απαλλαγής από αυτό που αποκλήθηκε «τραύμα του εμφυλίου», διαπιστώνουμε το εξής ενδιαφέρον: στην πρόταση «σχεδόν όλοι παραδέχονται σήμερα ότι ο εμφύλιος δεν έπρεπε να γίνει», αυτό το «σχεδόν» δεν αφορά το υποκείμενο (όλοι), αλλά μάλλον το ρήμα της πρότασης. Δεν έχουμε δηλαδή μία κατάσταση στην οποία κάποιοι μεν παραδέχονται πλήρως την επίσημη εκδοχή, ενώ άλλοι την απορρίπτουν πλήρως, αλλά η διαχωριστική γραμμή περνάει από το εσωτερικό των υποκειμένων – και των λόγων τους.

Αυτή η επίμονη επάνοδος της μνήμης και της επιθυμίας της εξέγερσης, που εκτίθεται σε μικρογραφία στην εξιστόρηση του Ζαμπέτα και που την παρατηρούμε πιο εύκολα στη μικροκλίμακα της φιλολογικής ανάλυσης, μπορεί να ανευρεθεί και σε κοινωνικό επίπεδο, στο επίπεδο της δημόσιας διατύπωσης του λόγου των μαζών. Το ίδιο μπορεί να διαπιστωθεί αυτή η αμφιθυμία και –άρα– αμφισημία αυτού του λόγου, η ενσωμάτωση και εσωτερικήυση της κοινωνικής αντίφασης εκ μέρους του κάθε υποκειμένου ξεχωριστά. Τόσο αυτών που φραστικά αποδέχονται τη διευθέτηση του '74 όσο και αυτών που, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, θεωρείται (από τους εαυτούς τους ή/και από άλλους) ότι την αμφισβητούν.

Ας σκεφτούμε ποια γεγονότα προκάλεσαν τις πιο μαζικές ή/και τις πιο έντονα φορτισμένες κινητοποιήσεις στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1990. Αυτές ήταν, κατά χρονική σειρά, οι διαδηλώσεις ενάντια στη σύλληψη του Αμπντουλλάχ Οτζαλάν, τους πολέμους στην πρώην Γιουγκοσλαβία και την επίσκεψη του Μπιλ Κλίντον στην Αθήνα.

Στις κινητοποιήσεις αυτές, είναι προφανές για μένα ότι, αποκρυσταλλώνεται ένα δυναμικό εξέγερσης και διαμαρτυρίας των λαϊκών μαζών, επικαθορισμένο όμως από τη μνήμη της προηγούμενης εξέγερσης και της καταστολής της, καθώς και από τη δευτερογενή ελεξεργασία του υλικού αυτού εκ μέρους της κυρίαρχης ιδεολογίας – και τη μερική αποδοχή της από τις λαϊκές τάξεις⁷.

Αυτός ο επικαθορισμός έχει ως αποτέλεσμα η «κριτική των μαζών» να συντάσσεται με-

ταφρασμένη σε μία γλώσσα που δεν είναι η δική της, προκειμένου να λάβει τη «θεώρηση διάβασης» και να εισέλθει στο πεδίο της επιτρεπτής δημόσιας ομιλίας. Δεν αυτοπαρουσιάζεται δηλαδή ως σύγκρουση των συμφερόντων κάποιων ελλήνων με εκείνα κάποιων άλλων ελλήνων (εφόσον αυτή η διατύπωση είναι απαγορευμένη), αλλά ως αγώνας όλων των ελλήνων κατά κάποιων ξένων που τους επιβουλεύονται – ή, οριακά, κατά και κάποιων ελλήνων μόνο στο βαθμό που αυτοί «προδίδουν» τους υπολοίπους και «υποδουλώνονται στις ΗΠΑ» ή «στα ξένα συμφέροντα». Με άλλα λόγια, διαβάσει την πολιτική σύγκρουση με βάση τα ίδια εργαλεία: τα λάθη της ηγεσίας και την «ευθυγράμμιση με ξένα κέντρα», επιστρέφοντας την κατηγορία αντεστραμμένη.

Αυτό που έγινε αντιληπτό ως «συγκυμμένη» φύση των προαναφερθεισών διαδηλώσεων οφείλεται σε αυτόν τον πολλαπλό επικαθορισμό, στον αναγκαία μετατοπισμένο και διαθλασμένο χαρακτήρα των ιδεολογικών μορφωμάτων. Οφείλεται επίσης στο γεγονός ότι και ο αντίλογος της κυρίαρχης ιδεολογίας σε αυτή την ήδη συγκυμμένη διατύπωση του λόγου των μαζών υποχρεούται να τηρεί τις ίδιες συμβάσεις. Ακόμη περισσότερο, υποχρεούται –επί ποινη αναποτελεσματικότητας– να παρακολουθεί, να παραφράζει, ακόμη και να ενσωματώνει ως ένα βαθμό, στοιχεία από αυτή την κριτική, προκειμένου να μην είναι έκθετος σε αυτήν. Πράγμα που οδηγεί σε μία φαινομενική «διαπίδυση» μεταξύ των ιδεολογικών αντιλήψεων, τουλάχιστον στο επίπεδο των διατυπώσεων – οι οποίες εξ ανάγκης προσμοιάζουν.

Για παράδειγμα, μεταξύ αυτών που διαδήλωναν με σύνθημα «έξω οι Αμερικάνοι» ήταν και οπαδοί της Δεξιάς – έως ακρο-Δεξιάς. Αυτό όμως δεν έχει τίποτε το περίεργο. Ήδη, όπως είδαμε, η κυριαρχία της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν είναι ποτέ πλήρης, αλλά είναι πάντοτε μία «σχεδόν» κυριαρχία. Με άλλα λόγια, «οι “κυρίαρχες ιδέες” δεν μπορεί να είναι [αποκλειστικά] οι ιδέες της “κυρίαρχης τάξης”»⁸. Περαιτέρω, η ίδια η φύση και το περιεχόμενο αυτής της ιδεολογίας συνίστανται στο ότι όλα τα υποκείμενα εγκυβούνται ως εθνικά και ότι όλα τα εθνικά υποκείμενα μετέχουν της ίδιας ουσίας, σκέφτονται κατά τον ίδιο τρόπο και έχουν τα ίδια συμφέροντα. Άρα, και αυτή ενθαρρύνει και ωθεί προς την ομογενοποίηση ετερόκλητων υποκειμενικοτήτων, την αναγωγή του πολλαπλού στο ένα, άρα την ώσμωση μεταξύ των αντίστοιχων λόγων που επιδιώκουν να εκφράσουν την ουσία και τις επιθυμίες όλων αυτών των υποκειμενικοτήτων και της καθεμιάς από αυτές.

Η ομοιότητα αυτή μεταξύ λόγων που (θα αναμέναμε να) διαφέρουν, χρησιμοποιήθηκε με τη σειρά της ως πρόσθετη απόδειξη του «τέλους των διαχωριστικών γραμμών», της υποχώρησης των ιδεολογιών και των σαφών τάξικών ταυτοτήτων στη «μεταμοντέρνα εποχή μας». Σύμφωνα όμως με όσα είπαμε εδώ, η σύγχυση δεν οφείλεται σε κάποιο «έλλειμμα» ιδεολογίας, αλλά αντιθέτως στην πληθωρική παρουσία της. Δηλαδή στο ότι οι αντιμαχόμενες ταξικές στρατηγικές συνωστίζονται στον ίδιο διεκδικούμενο χώρο και τον υπερπληρώνουν, με αποτέλεσμα η εικόνα που δίνει η καθεμιά απ' αυτές να χάνει σε ευκρίνεια. Μια υλική τάση μπορεί να εμφανίζεται μέσα στην πραγματικότητα υπό λιγότερο «καθαρή» μορφή, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι είναι λιγότερο υπαρκτή: ο υβριδικός χαρακτήρας της δεν συνιστά την κατάργησή της, αλλά την ίδια τη μορφή ύπαρξής και διαρκούς παραγωγής της.

3. 1. Η «κυριαρχία της αφήγησης της Αριστεράς»

Κατ' αυτή την έννοια, θα λέγαμε ότι εδώ, λαμβάνοντας υπόψη τον επικαθορισμό που χαρακτηρίζει τα ιδεολογικά φαινόμενα, μπορούμε να δούμε μία «κανονικότητα μέσα στη φαινομενική σύγχυση», να καταστήσουμε φανερή την ύπαρξη των πολιτικών γραμμών εξεί που εκ πρώτης όψεως φαίνονται δυσδιάκριτες.

Υπάρχει όμως και μια *αντίστροφη* κίνηση, στην οποία μπορεί να μας οδηγήσει αυτή η γραμμή ανάλυσης: να δούμε ως υβριδικό και επικαθορισμένο κάτι που θεωρείται «καθαρό» και μονοσήμαντα ταξινομημένο.

Στο χώρο της δημοσιογραφίζουσας εμφύλιολογίας, φαίνεται να γίνεται ευρέως αποδεκτή η αντίληψη ότι, μετά το '74, στην ελληνική κοινωνία «κυριάρχησε η αφήγηση της Αριστεράς για τον εμφύλιο»⁹. Εδώ λοιπόν έχουμε μία περίπτωση όπου εκ πρώτης όψεως φαίνεται να είναι σαφής ο πολιτικός καθορισμός.

Η διαπίστωση αυτή, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι ακριβής. Είναι αλήθεια ότι αυτοί που μιλούν ή γράφουν για τον εμφύλιο είναι στην πλειοψηφία τους άνθρωποι προσκείμενοι στην Αριστερά, οι οποίοι προσπαθούν να κοινοποιήσουν τις εμπειρίες τους και βεβαίως, αναπόφευκτα, να τις εκλογικεύσουν/δικαιολογήσουν αναδρομικά. Ωστόσο, για να αποφανθούμε *τίνος είναι* μια αφήγηση, δεν αρκεί να αποβλέψουμε στο υποκείμενο το οποίο την εκφωνεί: πρέπει να εξετάσουμε ποιοι είναι οι κανόνες και οι αρχές που διέπουν τη δόμηση και την εκτύλιξη της αφήγησης αυτής. Δεν αρκεί να διαπιστώνουμε ότι ένας λόγος κατατείνει στην εκ των υστέρων δικαίωση των πράξεων κάποιου υποκειμένου, αλλά πρέπει να αναρωτηθούμε: τη δικαίωση ενώπιον *ποιου δικαστηρίου* και με βάση *ποιο δίκαιο*;

Αν το εξετάσουμε έτσι, αυτή η προβαλλόμενη κυριαρχία της αριστερής εκδοχής για τον εμφύλιο εμφανίζεται λιγότερο αυτονόητη: οι περισσότερες από αυτές τις αφηγήσεις, προκειμένου να καταστήσουν πιο συμπαθείς και άξιους αποδοχής τους αγώνες της Αριστεράς, επικαλούνται τον *πατριωτικό* χαρακτήρα τους¹⁰. Με βάση και αυτά που είπαμε προηγουμένως, δεν θα ήταν άστοχο να λέγαμε ότι η αφήγηση αυτή είναι αφήγηση αριστερών οι οποίοι *επιδιώκουν να γίνουν αρεστοί και αποδεκτοί για την εθνικιστική* (δηλαδή τη δεξιά) ιδεολογία.

3. 2. «Καθαρότητα» και λειτουργικότητα της ιδεολογίας

Για να το εκφράσουμε με μια πιο φιλοσοφική διατύπωση, η «καθαρότητα» των ιδεολογικών τάσεων, των επιθυμιών, είναι κάτι που *παράγεται* και δεν υπάρχει εκ των προτέρων. «Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι σύνθεση πολλών καθορισμών, άρα η ενότητα του διαφορετικού»¹¹. Στην αρχή, τα πράγματα εμφανίζονται μπροστά μας όλα μαζί, συγκεκριμένα, και η κάθε τάση υπάρχει αναγκαία μέσα στην αντίθετή της: το συγκεκριμένο της σκέψης, δηλαδή η σαφής και ευκρινής ιδέα, είναι αποτέλεσμα εργασίας επ' αυτής της «σύγχυσης». Αφαίρεσης, ίσως: αλλά αφαίρεσης *άλλων ουσιών* και όχι των «επιφαινομένων» για να γνωρίσουμε την (μοναδική) «ουσία».

Με άλλα λόγια: οι δύο αυτές αντίστροφες εκδοχές της σχέσης ανάμεσα στο *μηδέν*, το ένα και το *πολλαπλό*, που εντοπίσαμε παραπάνω, δείχνουν ότι η «απουσία» (ταξικού καθορισμού) είναι *αποτέλεσμα της παρουσίας*, ή ότι η κανονικότητα-ομαλότητα αποτελεί *εκ-*

δήλωση, λειτουργία της σύγκρουσης-εξαιρετικής στιγμής, και ότι η δεύτερη είναι αυτή που καθορίζει τα όρια της πρώτης.

Εν προκειμένω, η συγκεχυμένη φύση των μαζικών αυτών εκδηλώσεων δεν μαρτυρεί τη χαλάρωση των ταξικών ανταγωνισμών και των καθορισμών τους επί της κοινωνικής σκέψης και πράξης των ανθρώπων· μαρτυρεί απλώς ότι όσοι κυριαρχούν επιθυμούν να μη φαίνεται ότι κυριαρχούν, διότι έτσι κυριαρχούν ευκολότερα. Επιθυμούν λοιπόν να μην υπάρχει στο κοινωνικό συνειδητό ο ταξικός διχασμός, να θεωρείται γενικώς ότι η επικράτησή τους δεν είναι καν επικράτηση, είναι «ο βαθμός μηδέν της σύγκρουσης». Κατά κανόνα το επιτυγχάνουν και επιβάλλουν στους υπολοίπους την αντίληψη περί ενιαίου εθνικού συμφέροντος, στο οποίο ανάγονται-υπάγονται όλες οι πολλαπλές επιμέρους επιθυμίες. Το γεγονός όμως ότι οι άνθρωποι δεν έχουν συνείδηση των επιθυμιών τους, δεν σημαίνει ότι καθορίζονται λιγότερο απ' αυτές¹². Έτσι, η αντίληψη περί ενιαίου εθνικού συμφέροντος γίνεται μεν φραστικά ομόφωνα αποδεκτή, αλλά οι ταξικές αντιθέσεις εκφράζονται πλέον όχι εναντίον της αλλά μέσα απ' αυτήν, και αφορούν πλέον τη διαφορετική κάθε φορά ερμηνεία για το ποιο είναι αυτό το συμφέρον. Η αίσθηση ότι οι κινήσεις των μαζών έχουν ένα στοιχείο ανορθολογικό και δυσερμηνεύτο είναι αποτέλεσμα αυτού ακριβώς του γεγονότος.

Εάν ερμηνεύσουμε κατά τρόπο υλιστικό-συμπτωματικό (*sympptomale*) τα ιδεολογικά μορφώματα, δηλαδή αν τα δούμε στην παραγωγική τους ροή και όχι στη στατική αποκραυστάλωσή τους, θα συμπεράνουμε ότι η φράση *έξω οι Αμερικάνοι* (1) είναι βεβαίως «αριστερότερη» από τη φράση *μέσα οι Αμερικάνοι* (2), αλλά πάντως είναι «δεξιότερη» από τη φράση *έξω η ελληνική αστική τάξη* (3). Από τη στιγμή λοιπόν που, σε τελευταία ανάλυση, η διαμόρφωση των ιδεολογιών καθορίζεται από το συσχετισμό κοινωνικών δυνάμεων, και από τη στιγμή που, στο συσχετισμό αυτό, είναι παρούσα η δυσφορία και η αντίσταση των υποτελών τάξεων, για τις κυρίαρχες τάξεις είναι προτιμότερο η αντίσταση αυτή να εκφράζεται μέσω της ενδιάμεσης-μετατοπισμένης φράσης (1), παρά μέσω της άμεσης, κυριολεκτικής φράσης (3).

Για να το πετύχει αυτό, το ιδεολογικό προσωπικό της κυρίαρχης τάξης δεν διστάζει να διατυπώνει και αυτό κατά καιρούς κριτικές και παράπονα για τη στάση των Ηνωμένων Πολιτειών. Οι κριτικές αυτές βέβαια είναι ιδιαίτερα προσεκτικές και αφορούν ζητήματα όχι κοινωνικά-οικονομικά, αλλά γεωστρατηγικά – και ιδίως, κατά προτίμηση, την εύνοια που φέρεται ότι δείχνει το κράτος αυτό προς την Τουρκία, σε βάρος της χώρας «μας». Με αυτό τον τρόπο, οι εθνικοί διανοούμενοι συνεχίζουν απ' τη μεριά τους τον αγώνα στο εσωτερικό τού γενικώς αποδεκτού αντιαμερικανισμού, επιδιώκοντας να τον επανερμηνεύσουν και να τον στρέψουν σε μια κατεύθυνση ευνοϊκή ή, έστω, μη βλαπτική, με λιγότερες «παράπλευρες απώλειες» για τον αδιαπραγμάτευτο πυρήνα της καπιταλιστικής σχέσης.

Με την προσπάθεια αυτή θα ασχοληθούμε στην επόμενη και τελευταία ενότητα.

4. Προς την επόμενη αναδιευθέτηση;

Η ιστορία των κεφαλαιοκρατικών μορφών είναι πάντοτε αναγκαιώς μια αντιδραστική ιστορία: αν αφηνόταν στον εαυτό του, το κεφάλαιο ποτέ δεν θα εγκατέλειπε ένα καθεστώς κέρδους. Με άλλα λόγια, ο καπιταλισμός υφίσταται συστηματικό μετασχηματισμό μόνο όταν

εξαναγκάζεται και όταν ένα συγκεκριμένο καθεστώς δεν είναι πλέον βιώσιμο. Για να συλλάβουμε τη διαδικασία από την προοπτική του ενεργού στοιχείου της, είναι ανάγκη να υιοθετήσουμε την οπτική γωνία της άλλης πλευράς – δηλαδή την οπτική γωνία του προλεταριάτου [...] Το προλεταριάτο ουσιαστικά επινοεί τις κοινωνικές και παραγωγικές μορφές τις οποίες το κεφάλαιο θα αναγκαστεί να υιοθετήσει στο μέλλον.

(Michael Hardt/Antonio Negri, *Empire*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts/London, England, 2000, σ. 268)

Η υπόθεσή μου είναι ότι, με τις συγκεκριμένες κινητοποιήσεις, οι εργαζόμενες τάξεις αξιολογήσαν, έστω και με αυτόν το «μετωνιμικό» τρόπο, τις δυνατότητες που τους παρέιχε ο ταξικός συμβιβασμός του 1974 και πιθανόν να τον έφθασαν στα όριά του. Πράγμα που δημιουργεί τις προϋποθέσεις για έναν ενδεχόμενο μετασχηματισμό των όρων ιδεολογικής ηγεμονίας στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Το διάστημα αυτό, οι εργαζόμενες τάξεις, μη μπορώντας, για υλικούς λόγους, να ανατρέψουν την ίδια την ασφικτική κυριαρχία της ιδεολογίας του εθνικού συμφέροντος, επιδίωξαν και, κατά καιρούς, πέτυχαν ως ένα βαθμό να τροποποιήσουν το περιεχόμενο αυτού του συμφέροντος. Κάθε ταξικός συμβιβασμός είναι μια συναλλαγή: οι εργαζόμενες τάξεις αποδέχθηκαν να παρουσιάζουν δημόσια τον αγώνα τους όχι ως αγώνα κάποιων ελλήνων κατά κάποιων άλλων ελλήνων, όπως στην πραγματικότητα είναι, αλλά ως αγώνα υπέρ των δικαίων της αδικημένης Ελλάδας κατά των ισχυρών ξένων – δηλαδή αποδέχθηκαν το προτεινόμενο σχήμα «το όλον αντί του μέρους». Με την αποδοχή αυτή μετασχηματίστηκαν αλλά και, ως ένα βαθμό, μετασχημάτισαν τον καθορισμό αυτών των «εθνικών δικαίων». Για να το εκφράσω με τη γλώσσα της τυπικής λογικής: λόγω της αντιμεταθετικής ιδιότητας που χαρακτηρίζει κάθε σχέση ταυτότητας, η προβολή και η γενική αποδοχή της θέσης ότι «οι αγώνες ήταν (είναι) εθνικοί» μπορεί να ανοίξει το δρόμο για την αμοιβαία μετάθεση ανάμεσα στο υποκείμενο και στο κατηγορούμενο, η οποία τότε θα έδινε τη διατύπωση «το έθνος είναι (ήταν πάντα) αγωνιστικό».

Όστε ο ενδοεθνικός αγώνας συνεχίζεται μετά –και παρά– την επικράτηση του εν λόγω σχήματος. Η κίνηση των μαζών διαμόρφωσε μία νέα «γραμματική», μέσα από την οποία η αμφισβήτηση της άρχουσας ιδεολογίας μπορεί να εκφράζεται κωδικοποιημένα – και να γίνεται αντιληπτή ως τέτοια. Εφόσον τεθεί ως θέση γενικής παραδοχής για το παρελθόν ότι οι αγώνες του ΕΑΜ ήταν αγώνες όλου του έθνους, είναι πλέον δυνατό να δηλώνουμε και για το παρόν ότι διεξάγουμε εθνικό αγώνα, αλλά να εννοούμε ότι διεξάγουμε ταξικό – και το μήνυμά μας να «διαβάζεται» κατ' αυτό τον τρόπο.

Με την κίνηση του '74, η κυρίαρχη ιδεολογία επιχείρησε μια «φυγή προς τα εμπρός», με την οποία εξασφάλισε πολύτιμο χώρο: αναγνώρισε στις λαϊκές τάξεις το δικαίωμα να γίνεται λόγος, και μάλιστα επαινετικός, για τους («εθνικούς») αγώνες τους της περιόδου '41-'44, με αντάλλαγμα να μη χρειάζεται να δεσμεύει ενέργεια για την καταστολή και τη λογοκρισία αυτού του λόγου και να γίνει η ίδια περισσότερο αποδεκτή ως «κοινωνικός εταίρος» και όχι ως αντίπαλος-καταπιεστής.

Στο διάστημα που μεσολάβησε, οι λαϊκές τάξεις μπήκαν από αυτή τη «χαραμάδα» που άνοιξε και κατέλαβαν το χώρο, «έφθασαν» μέχρι το σημείο στο οποίο είχε μετατοπιστεί η κυρίαρχη ιδεολογία και φαίνεται ότι ακύρωσαν το πλεονέκτημά της.

Ταυτόχρονα όμως, ή λίγο πριν - λίγο μετά, σε αυτή τη διαμάχη για την ερμηνεία του γενικώς αποδεκτού πλαισίου κατά το οποίο «το έθνος είναι αγωνιστικό», προστέθηκε και ένας απρόσκλητος επισκέπτης: ήταν οι λαοσυνάξεις και ο ελληνοχριστιανικός-αντιδυτικός αγώνας του κ. Χ. Παρασκευαΐδη. Το ιδεολογικό αυτό μόρφωμα εξάλλου δεν προέκυψε από παρθενογένεση, αλλά αποτελεί μία παραλλαγή που ήταν πάντοτε διαθέσιμη, συνήθως εν υπνώσει μετά τη δικτατορία των συνταγματαρχών, αλλά ενίοτε και εν εγρηγόρσει, όπως μαρτυρούν τα συλλαλητήρια για το μακεδονικό των αρχών της δεκαετίας του '90.

Στο μόρφωμα αυτό είναι επίσης ευδιάκριτος ο μετατοπισμένος χαρακτήρας, καθώς και η σύνταξη του με βάση τη «γραμματική» του συμβιβασμού του '74: πρόκειται για μια αφήγηση που συμπυκνώνει με το δικό της τρόπο τα θέματα του ιδεολογικού πλαισίου που περιγράψαμε παραπάνω, δίνοντάς τους μία διαφορετική ερμηνεία. Για να το κάνει αυτό, μάλιστα, αρκεί απλώς να αντλήσει τις ακραίες λογικές συνέπειες από το φραστικό σχήμα και να βάλει την κυριολεξία αντί της μεταφοράς, απλώς μετατοπίζοντας την έμφαση στο εσωτερικό της πρότασης. Αν «το έθνος πάντοτε αντιστεκόταν», δεν μπορεί παρά να αντιστεκόταν κατά των *αλλοεθνών*, και δη τόσο των δυτικών όσο και των ανατολικών. Επίσης, αν «το έθνος πάντοτε αντιστεκόταν», δεν μπορεί παρά να αντιστεκόταν και όταν δεν ήταν ακόμα έθνος(-κράτος), άρα υπό την οθωμανική αυτοκρατορία, άρα όταν την «ουσία» και την «ψυχή» του συνιστούσε η χριστιανική ορθόδοξη πίστη, η «ρωμοσύνη».

Οστόσο, αξίζει να προσέξουμε ότι, παρά την υποτιθέμενη προ-νεωτερική ιδεολογική θεμελίωσή της, η κίνηση αυτή είναι (αθέλτο) αποτέλεσμα των νεότερων εξελίξεων. Και αυτό διότι ακολουθεί πιστά το τυπικό που διαμόρφωσε η κίνηση των μαζών και συμμορφώνεται προς το πλαίσιο που έθεσε ο συμβιβασμός του '74, το οποίο πρέπει να τηρεί κάθε διεκδικητική προσπάθεια προκειμένου να γίνει αποδεκτή και πειστική.

Και η παρέμβαση του εκκλησιαστικού θεσμού βασίστηκε λοιπόν πάνω στο προηγούμενο αυτό, ταυτόχρονα ερμηνεύοντάς το και στρέφοντάς το σε μια διαφορετική κατεύθυνση. Η εκδοχή της εκκλησίας προτείνει μια ανανοηματοδότηση και ένα νέο τρόπο διαχείρισης του μνημονικού φορτίου. Άρα, εξ αυτού και μόνο, ένα νέο τρόπο συνάρθρωσης των πολλών επιθυμιών σε μία – δηλαδή ένα νέο τρόπο συγκρότησης της ηγεμονίας στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ο οποίος να αναβαθμίζει το ρόλο μίας συγκεκριμένης μερίδας του άρχοντος συγκροτήματος (του εκκλησιαστικού ιδεολογικού μηχανισμού).

5. Ως συμπέρασμα...

Σύμφωνα με όσα είπαμε προηγουμένως, μπορούμε να καταγράψουμε τις ανωτέρω εκδηλώσεις διαμαρτυρίας υπό την έννοια του *συμπτώματος*. Και αυτό διότι αποτελούν παραγωγές ενός «κοινωνικού ασυνειδήτου», αποκρυσταλλώσεις μιας διαπάλης ανάμεσα σε ένα απωθημένο από τη μνήμη υλικό, το οποίο προσπαθεί να δηλώσει την ύπαρξη και την παρουσία του, και στην προσπάθεια να λογοκριθεί αυτό το υλικό. Επίσης, διότι η εργασία η οποία παράγει τις αποκρυσταλλώσεις αυτές συνίσταται σε *συμπυκνώσεις* ετερογενών τάσεων και σε *μεταθέσεις* της έμφασης μεταξύ διαφορετικών στοιχείων της ίδιας πάντα γλωσσικής απόφασης¹³.

Με αυτές τις εξελίξεις, διαφάνηκε ότι το αφηγηματικό σχήμα που εμπεδιόθηξε το '74 υπονομεύεται, και μάλιστα από δύο διαφορετικές πλευρές· ότι καθίσταται αμφίβολη η ικανότητά του να εξασφαλίζει κατά τρόπο ικανοποιητικό την ενιαία συγκρότηση και έγκληση του(ων) εθνικού(-ών) υποκειμένου(ων) και, ως εκ τούτου, την ομαλή αναπαραγωγή της ιδεολογικής ηγεμονίας.

Για το λόγο αυτό, θεωρώ ότι βρίσκεται εν λειτουργία μία προσπάθεια αναζήτησης μιας νέας, διαφορετικής ισορροπίας, μιας νέας «φυγής προς τα εμπρός», με την οποία η αστική ιδεολογία να μπορέσει να βρει νέο ζωτικό έδαφος και να επιχειρήσει να απαλλαγεί από το «στρίμωγμα» και τον περιορισμό των κινήσεων που της επέβαλε η αξιοποίηση του προηγούμενου σχήματος εκ μέρους των αγώνων των λαϊκών τάξεων.

Η προσπάθεια αυτή φέρει το όνομα *εκσυγχρονισμός*.

Τα πρώτα βήματα της διαδικασίας αυτής συντελέστηκαν όταν, σε αυτές τις εκφράσεις της συλλογικής σκέψης και δράσης των μαζών που περιγράψαμε παραπάνω, εκπέμφθηκε έντονος δημόσιος αντίλογος. Οι βασικές κατηγορίες (τόσο με τη φιλοσοφική όσο και με τη δικαστική έννοια του όρου), που επιστράτευσε η κυρίαρχη ιδεολογία για να σκεφθεί και, εν συνέχεια, να αντικρούσει τις παραγωγές αυτές, συνοψίζονται στο τρίπτυχο *εθνικολαϊκισμός/αντιδυτικισμός/ανορθολογισμός*.

Οι αυθόρμητες απαντήσεις που παρήγαγε το ιδεολογικό προσωπικό της κυρίαρχης τάξης, κατά την πολεμική του ενάντια στην «εθνικολαϊκή υστέρηση», βαθμιαία συναρθρώθηκαν και συναποτέλεσαν έναν εξαιρετικά συμπαγή λεκτικό σχηματισμό, ικανό να διεκδικήσει την ηγεμονία στο πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ισχυρίζομαι λοιπόν ότι το ρεύμα, το οποίο έχει κωδικοποιηθεί τα τελευταία χρόνια υπό την επωνυμία του *εκσυγχρονισμού* και έχει παγιωθεί ως κυρίαρχο δόγμα στο εσωτερικό του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, προϊόν βαθμιαίας συστηματοποίησης των θεμάτων που επιστράτευσε για πρώτη φορά η κυρίαρχη ιδεολογία όταν βρέθηκε μπροστά στο καθήκον να χειριστεί την αντιφατική έκφραση της δημιουργικότητας των μαζών και να αντιπαρατεθεί σε αυτή.

Ο λεκτικός σχηματισμός του «εκσυγχρονισμού» προέκρινε ως μια προσπάθεια της κυρίαρχης ιδεολογίας να αποφυγεί την έκθεσή της στις «παράπλευρες απώλειες» που συνεπάγονταν πλέον γι' αυτήν το προηγούμενο ερμηνευτικό σχήμα και οι αντιφάσεις του. Με αυτόν επιχειρείται η μετακίνηση προς ένα νέο καθεστώς συναίνεσης, που να βασίζεται σε μια διαφορετική διαχείριση της λήθης – ή, ορθότερα, σε ένα διαφορετικό συνδυασμό μνήμης/λήθης, σε μια νέα σχέση/απουσία σχέσης με το ιστορικό παρελθόν. Και αυτό διότι η προωθητική δύναμη του προηγούμενου «ανοίγματος», του συμβιβασμού του '74, έδειχνε να έχει εξαντληθεί.

Στο πλαίσιο της μετακίνησης αυτής, ο εκσυγχρονισμός ασκεί βεβαίως φραστικά έντονη κριτική στον εθνικισμό. Αυτή όμως είναι μόνο η μία πτυχή της πολεμικής του, η οποία είναι διμέτωπη: κατά του «φοβικού απομονωτισμού» και, ταυτόχρονα, κατά των «αλόγιστων παροχών» και των «άκαιρων διεκδικήσεων». Η κριτική λοιπόν αυτή κατ' αρχάς συνιστά απόρριψη των «υπερβολών» του παρανοϊκού εθνικισμού¹⁴ και όχι της εθνικής ιδέας καθαρής¹⁵. Αφ' ετέρου, και κυρίως, γίνεται με πρωταρχικό σκοπό να εξασφαλίσει στο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα εχέγγυα «αμεροληψίας» και συνετής διαχείρισης των κοινωνικών

πραγμάτων, άρα την ικανότητα να επικρατήσει ως «φωνή της λογικής» και την αρμοδιότητα να καθορίσει αυθεντικά, κατ' αποκλεισμό των «εκατέρωθεν μονομερών αποκλίσεων», το νέο περιεχόμενο του εθνικού συμφέροντος.

* * *

Στο έργο του με τίτλο *Φοινώ*¹⁶, ο Ζιλ Ντελέζ καταλήγει σε μια επιγραμματική διατύπωση, την οποία αργότερα παίρνουν για λογαριασμό τους και αναπτύσσουν οι Μάικλ Χαρτ και Αντόνιο Νέγκρι στο *Empire*. Κατά τη διατύπωση αυτή, «η τελική λέξη σχετικά με την εξουσία είναι ότι η αντίσταση έρχεται πρώτα».

Αν τα προηγούμενα ευσταθούν, φαίνεται να παρέχουν μία απρόσμενη επιβεβαίωση της ανωτέρω θέσης.

Πράγματι: μολονότι το ιδεολογικό μόρφωμα του εκσυγχρονισμού ορίζεται μέσω μίας σαφούς αναφοράς προς το χρόνο (όπως είναι σαφές ήδη από το όνομά του), ωστόσο, τα παραπάνω μας οδηγούν να σκεφτούμε ότι, παρά τους επίμονους όρκους πίστης στην καινοτομία, στο νέο, στη νεωτερικότητα, και τη φραστική διαβεβαίωση περί «αρχαιότητας» και υστέρησης των λαϊ(κιστι)κών εκδηλώσεων, η πραγματική ακολουθία μέσα στον ιστορικό χρόνο υπήρξε ακριβώς η αντίστροφη: αυτός που «υστερεί», ή που πάντως έρχεται ύστερα, που έπεται, είναι ο εκσυγχρονισμός.

Σημειώσεις

1. Βλ. Sigmund Freud, *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*, Gesammelte Werke, Imago, London 1940, Band 6 (το σύνολο του έργου, ιδίως ενότητα IV).

2. 23-09-2001. Η φράση σε εισαγωγικά ήταν ο τίτλος ενός εκ των άρθρων του συγκεκριμένου τμήματος της εφημερίδας, τα οποία σχεδόν όλα αναφέρονταν άμεσα ή έμμεσα στο ζήτημα αυτό.

3. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

4. Εκδ. Ντέφι, Αθήνα 1997, σ. 107.

5. Ένας πιο προχωρημένος συνειρμός θα ήταν ο παραλληλισμός με τη φράση «στην περιοχή μας δεν μείνανε πλέον κανίβαλοι, τον τελευταίο τον φάγαμε την προηγούμενη βδομάδα».

Το παράδειγμα είναι του Michel Pêcheux, από το κείμενο "The Mechanism of Ideological (Mis)recognition", δημοσιευμένο στη συλλογή *Mapping Ideology* (ed. Slavoj Žižek, Verso, London-New York 1994, σμ. 17, σ. 151). Η φράση αυτή, κατά τον Πεσέ, αποτελεί παράδειγμα του «αναγκαιού φαύλου κύκλου» ή του «παραδόξου» στο οποίο συνίσταται η ιδεολογία ως έγκληση του ατόμου ως υποκειμένου. «Το παράδοξο είναι ακριβώς ότι η έγκληση έχει, ας πούμε, αναδρομική ισχύ, με αποτέλεσμα κάθε άτομο να είναι "πάντοτε-ήδη υποκειμένο"» (σ. 148).

6. Με αυτή τη διατύπωση, γίνεται σαφής η σύνδεση της έκρηξης αυτής με το συμβιβασμό του '74: ο συμβιβασμός προέβλεπε ότι οι λαϊκές τάξεις παραιτούνται του δικαιώματός τους να ασκούν τάξικη πολιτική ή να θυμούνται καν ότι κάποτε άσκησαν τάξικη πολιτική, υπό τον όρο –και με το αντάλλαγμα– ότι το δικαίωμα αυτό θα το ασκούν πλέον νομίμως τα κοινοβουλευτικά κομμουνιστικά κόμματα. Το σκάνδαλο, λοιπόν, έγκειται στο ότι τα κόμματα αυτά, με τη συγκεκριμένη πολιτική πράξη, παύουν να εκπληρώνουν το μέρος της συμφωνίας που τους αναλογεί. Ως ένα μικρό «αντίποινο» στην αθέτηση αυτή, ο Ζαμπέτας ανακτά μονομερώς το δικαίωμα που είχε εκχωρήσει δυνάμει του ίδιου αυτού συμβολαίου, δηλ. να επικρίνει τις ελληνικές πολιτικές ηγεσίες.

7. Όπως έχω εξηγήσει αναλυτικότερα στο: «Η συνέχεια του εμφυλίου με άλλα μέσα», μέρος β', περ. *Θέσεις*, τ. 71.

8. Etienne Balibar, "Trois concepts de la politique: Emancipation, Transformation, Civilité", σε: *Les Temps Modernes*, αρ. 587, Μάρτιος 1996· ήδη στη συλλογή άρθρων με γενικό τίτλο, *La crainte des masses*, Galilée, Paris 1997, σ. 25.

9. Δεν λείπουν μάλιστα και αυτοί που παραιτούνται ότι η αφήγηση αυτή «ζατατιέζει» και λογοκρίνει την αφήγηση της Δεξιάς (βλ., π.χ., Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Η "ρεβάνς" των ηττημένων», *Βήμα*, 24/10/99).

10. Με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το βιβλίο του Διονύση Χαριτοπούλου, *Άρης, ο αρχηγός των αντακτών*, β' τόμος, Εξάντας, Αθήνα 2002.

11. Καρλ Μαρξ, *Βάσεις κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Grundrisse) - Εισαγωγή*, εκδ. Α/συνέχεια, Αθήνα 1983 (β' έκδ.).

12. Σπινόζα, *Ηθική*, μ. Γ', εξήγηση του Ορισμού I των παθών.

13. Όπως ακριβώς συμβαίνει με τη γλώσσα του ονείρου και/ή του νευρωτικού συμπτώματος (βλ., ενδεικτικά, Laplanche-Pontalis, *Λεξικό της ψυχανάλυσης*, Κέδρος, Αθήνα 1986, λήμματα «μετάθεση» και «συμπύκνωση»).

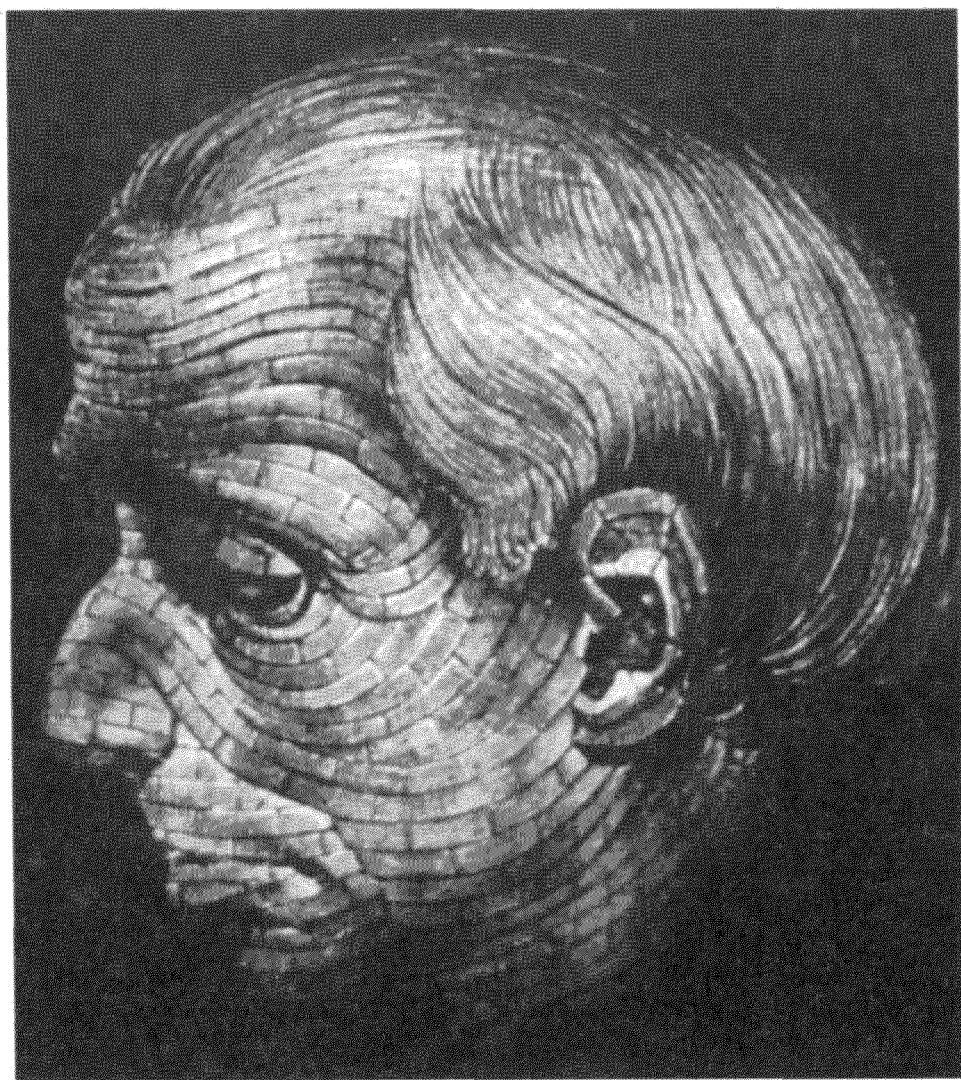
14. Σύμφωνα με την έκφραση του Νίκου Μουζέλη («Το αληθινό πρόσωπο του παρανοϊκού εθνικισμού», *Το Βήμα*, 13-06-1999).

15. Για αυτή την εκσυγχρονιστική κριτική στον εθνικισμό θα μπορούσαμε εδώ να κάνουμε μία αναλογία: ακριβώς όπως, με τις οικονομικές κρίσεις, καταστρέφονται τα απαξιωμένα και λιγότερο αποδοτικά κεφάλαια, προκειμένου να αποκατασταθεί η «ομαλή» κερδοφορία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και το μέσο ποσοστό κέρδους (πρβλ. Ηλίας Ιωακείμολου, *Τέλος του αιώνα. Τέλος της κρίσης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, ιδίως σ. 76), έτσι και η απόρριψη των πεπαιωμένων, ακραίων εκδοχών της εθνικιστικής ιδεολογίας εκ μέρους του εκσυγχρονισμού ισοδυναμεί με «εκαθάριση» των πιο επιθετικών ιδεολογημάτων που είχαν υπερευνοηθεί το προηγούμενο διάστημα και είχαν αρχίσει να γίνονται λιγότερο πειστικά και λιγότερο κατάλληλα για την εξασφάλιση της συναίνεσης. Ως πολύ προσφορότερα μέσα προς την επίτευξη του ίδιου ακριβώς σκοπού, δηλ. της σύμπτυξης εθνικής ενότητας υπό αστική ηγεμονία, αρχίζουν να αναδεικνύονται στόχοι όπως η «ευρωπαϊκή πορεία της χώρας μας», η «βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας» κ.ο.κ.

16. Foucault, éd. de Minuit, Paris 1986.

Βαγγέλης Δημητριάς, 1970

Hans Bellmer, Το πορτρέτο του Max Ernst, Στρατόπεδο της Miles, 1942

Ο Max Ernst υπήρξε κρατούμενος σε διάφορα στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Γαλλία κατά το 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο. Μισό αιώνα αργότερα αναφέρεται σ' αυτό το γεγονός και μιλά στο τρίτο πρόσωπο για τον εαυτό του. «[...] παντού υπήρχαν σπασμένα τούβλα, σκόνη από τούβλα ακόμη και μέσα στο λίγο φαγητό που μας έδιναν. Αυτή η κόκκινη σκόνη εισχωρούσε μέχρι τους πόρους του δέρματος. Είχαμε την εντύπωση ότι προοριζόμασταν να γίνουμε θραύσματα από τούβλα. Εκεί ο Bellmer κάνει ένα πορτρέτο του Max του οποίου το πρόσωπο είναι σαν ένας τοίχος από τούβλα».